

TÚRKIY TILLERINDE BAĞINIŇQILÍ QOSPA GÁPLERDIŇ IZERTLENIW TARIYXI

Seydullaeva D.

qaraqalpaq tili kafedrası, f.i.k., docent.

Seydullaeva A.

qaraqalpaq tili kafedrası, assistent-oqıtıwshi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703436>

Annotaciya. Maqalada feyil toplamları menen bağıniŇqı gáptiŇ ózine tán ózgesheliklerin anıqlaw boyınsha qaraqalpaq, tatar, ózbek, qazaq tillerindegi miynetlerge sholıw jasaldı. Túrkiy tillerinde soŇğı waqıtları qospa gáp hám qospalanğan gáplerdiŇ bağıniŇqı sıñarınıŇ tábiyatın anıqlawda olardıŇ formal hám semantikalıq ózgesheliklerin ashıw hám izertlew tiykarǵı wazıypa etip alınğanlıǵı haqqında pikirler bildirildi.

Tayanısh sózler: BağıniŇqılı qospa gáp, funkcionallıq princip, formallıq princip, struktura-semantikalıq princip, bağıniŇqı sıñar.

Аннотация. В статье рассматриваются 3 принципа классификации сложноподчиненных предложений - функциональный (семантический), формальный и структурно-семантический. Анализируются принципы классификации сложноподчиненных предложений в тюркских языках. Всесторонне рассматриваются вопросы изучения сложноподчиненных предложений в каракалпакском языке. Обосновывается мало изученность сложноподчиненных предложений на основе функционального предложения на материалах каракалпакского языка.

Ключевые слова: сложноподчиненные предложения, функциональный принцип, формальный принцип, структурно-семантический принцип, придаточные предложения.

Annotation. The given article deals with three principal classifications of compound sentences - functional (semantically), formal and structural-semantically. Having analyzed the principal classification of compound sentences is given in the Turkic languages. It was widely researched the problems of learning compound sentences in the Karakalpak language. Compound sentences aren't still learned in the Karakalpak materials and this is the basis of the research.

Key words: compound sentence, functional principal, formal principal, structural-semantically principal, subordinate clause.

Túrkiy tillerindegi sintaksisti izertlewshilerdiŇ kóz-qarasları boyınsha eŇ qıyın hám talaslı máselelerdiŇ birin bağıniŇqılı qospa gáptiŇ quramındaǵı bağıniŇqı gáptiŇ ózine tán ózgesheliklerin anıqlaw máselesi ekenligi kórsetiledi. Bundaǵı talaslı másele bağıniŇqı gáptiŇ kelbetlik feyil, hal feyil hám háreket atı feylli toplamlardan ayırmashılıǵın sheshew ústinde bolıp kiyatır. [1]

Kelbetlik feyil, hal feyil hám háreket atı feylli konstrukciyalar keŇes dáwirinen burıǵı túrkologlardıŇ miynetlerinde de sóz etiledi. P.M.MelioranskiydiŇ miynetinde betlik emes feyil toplamlarınıŇ hámme túri bağıniŇqı gáp dep qaraladı. [2] Bul pikir keŇes

dáwirindegi túrkologlar V.A.Gordlevskiy, A.K.Borovkov, N.P.Direnkovaniń miynetlerinde dawam etedi. [3]

Betlik emes feyil feyil toplamlarınıń (kelbetlik feyil hám hal feylli toplamlardıń) bas gáptiń baslawıshınan basqa óz baslawıshına iye bolıp keletuǵını birinshi ret P.M.Melioranskiy tárepinen kórsetiledi. [4]

Bul pikir A.N.Samoylovich, N.K.Dmitriev hám t.b. kópshilik túrkologlar tárepinen rawajlandırıldı.

A.N.Samoylovich betlik emes bildirmeytuǵın feyil toplamlarınıń ataw formasındaǵı baslawıshlı túri baǵınıńqı gáp, al iyelik yamasa ataw formasında kelgen háreket atı feylli toplamlardı jay gáplerdiń keńeytilgen aǵzası dep qaraydı.

Feyil toplamlarınıń óz aldına baslawıshlı kelgen túrinin baǵınıńqı gáp dep qaralıwı ayrıqsha N.K.Dmitrievtiń miynetlerinen keń orın aladı. Bunda túrkiy tillerindegi baǵınıńqı gáplerdiń eki túrli tiykarǵı anıqlaw belgisin kórsetedi: 1) pikirdiń belgili dárejede logikalıq jaqtan óz aldına máni ańlatıwı; 2) betlik feyilden bolǵan bayanlawıshı hám baslawıshınıń bolıwı. Sonıń menen qatar, betlik emes feyil toplamlarınıń baǵınıńqı gáp xızmetin atqarıwında olardıń óz aldına ayırım grammatikalıq baslawıshına iye bolıwın esapqa aladı. Bul sıyaqlı gáplerde bayanlawıshtıń betlik formasında bolmaw kemisligi anıq kórsetilgen grammatikalıq baslawısh penen tolıqtırıldı. Egerde kelbetlik feyil, hal feyil hám háreket atı feylli toplamlar joqarıdaǵı sıyaqlı baǵınıńqı gáptiń talabına juwap bere almasa, bunday jaǵdayda olardı jay gáplerdiń quramındaǵı feyil toplamları (oborotlar) dep qarawǵa boladı dep kórsetedi.

Feyil toplamları menen baǵınıńqı gáptiń ózine tán ózgesheliklerin anıqlawda 1956-jılı Alma-Ata qalasında ótkerilgen «Túrkiy tillerindegi feyildiń túr kategoriyası menen baǵınıńqılı qospa gáp problemaları» na arnalǵan koordinaciyalıq keńes úlken áhmiyetke iye boldı. Bul keńesten keyin túrkologlar bir-birine qarama-qarsı kóz-qarasta bolǵan eki toparǵa bólindi. Bir gruppası túrkologlar baǵınıńqı gápti anıqlawda onıń bayanlawıshınıń betlik formadaǵı feyillerden bolıwın tiykarǵı anıqlaw belgisi etip aladı. Usıǵan baylanıslı olar kelbetlik feyil, hal feyil hám háreket atı feylli toplamlardıń hámme túrin jay gáplerdiń keńeytilgen aǵzası dep esaplaydı.

Ekinshi topar túrkologlar kelbetlik feyil, hal feyil hám háreket atı feylli toplamlardıń tek óz baslawıshına iye bolǵan túrlerin baǵınıńqı gáp dep qaraydı da, baslawıshsız kelgen túrlerin jay gáplerdiń keńeytilgen aǵzası dep esaplaydı.

Baǵınıńqı gáp penen feyil toplamların anıqlaw tuwralı sońǵı izertlewlerde biraz anıq pikirler usınıladı. M.Z.Zákiev, Ǵ.A.Abduraxmanov, Q.Esenovtıń miynetlerinde hal feyil, kelbetlik feyil, háreket atı feylli hám shárt meyil formalarındaǵı toplamlardıń is-háreketi óz aldına ayırım baslawıshına iye bola almay, tiykarǵı gáptiń baslawıshına qatnaslı onıń

ekinshi dárejeli is-háreketin bildirip kelse, bul sıyaqlı betlik emes feyil toplamlı gáppler keńeytilgen aǵzalı jay gáp yamasa qospalanǵan gáp boladı dep esaplaydı.

M.A.Asqarova sońǵı izertlewlerinde feyil toplamlarınıń sintaksislik funkciyasın biraz anıq pikirler menen bayanlaydı. Ol kópshilik túrkologlar tárepinen tanılǵan «baǵınıńqı gáp óz aldına gáplik máni bildiriwi, ayırım ózine tán baslawıshınıń bolıwı hám intonaciyaǵa iye bolıwı» sıyaqlı tiykarǵı belgileri menen qatar, betlik emes feyillerdiń belgili grammatikalıq qurallar arqalı baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı xızmetinde keletuǵının obyektiv faktler menen tolıqtıradı: 1) hal feyiller baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı xızmetinde kelgende bayanlawısh affiksin qabıl etpeydi: 2) *-ǵan* formalı feyil baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı bolıp kelgende, orın, shıǵıs seplik affikslerin hám geypara tirkewishlerin qabıl etedi: 3) háreket atı feyili baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı xızmetinde kelgende, tartım affiksi hám geypara tirkewishlerdi qabıllaydı. Betlik emes feyil toplamlarınıń joqarıda kórsetilgen baǵınıńqı gáptiń talabına juwap bere almaytuǵın túrlerin keńeytilgen aǵza dep esaplaydı. [5]

N.A.Baskakov feyil toplamları menen baǵınıńqı gáptiń ayırmashılıǵın tómendegishe bayanlaydı:

Hár bir túrkiy tillerinde baǵınıńqı qurılımalardıń belgili eki toparı bar. Birinshi toparǵa baǵınıńqı konstrukciyanıń gáptiń talabına tolıq juwap beretuǵın túrin, al ekinshi toparǵa baǵınıńqı konstrukciyanıń pútin bas gápke emes, tek onıń bayanlawıshına qatnaslı bolǵan hal feyil, kelbetlik feyil toplamların jatqaradı. Bul ózgeshelikti feyil toplamlarınıń baǵınıńqı gápten tiykarǵı ayırmashılıǵı dep esaplaydı.

Geypara sońǵı izertlewlerde betlik emes feyil toplamlarına qatnaslı basqasha pikirler kórsetiledi. S.A.Sokolov baslawıshlı kelgen hal feyil, kelbetlik feyil hám háreket atı feyilli qurılımalardı bayanlawıshı betlik formadaǵı baǵınıńqı gápten de, baslawıshsız feyil toplamınan da ózgeshe, ekewiniń aralıǵındaǵı ayrıqsha sintaksislik kategoriya dep qaraydı. Bul sıyaqlı toplamlardı L.A.Pokrovskaya absolyutnıe konstrukcii dep ataydı. Sonday-aq, N.Z.Gadjieva óz aldına grammatikalıq baslawıshlı kelgen betlik emes feyil toplamların gáp yamasa keńeytilgen aǵza emes, «baǵınıńqı transforma» dep atap, bul baǵınıńqı transformanı eki feyil gáptiń qosılıwı nátiyjesinde baǵınıńqı gáptegi feyildiń grammatikalıq transformaciyalanıwınan payda bolǵan jańa strukturalıq birlik dep qaraydı.

Házirgi túrkiy tillerindegi sintaksislik izertlewlerde feyil toplamlı qospalanǵan jay gáppler menen baǵınıńqı gápiniń bayanlawıshı betlik emes feyillerden bolǵan qospa gápplerdi «polipredikativli gáppler» dep úyreniw tendenciyası orın aldı. Bul ideya eń dáslep V.A.Beloshapkovanıń miynetlerinde kórsetiledi. Bul baǵdar boyınsha jay gáp penen

qospa gáplerdi bir-birinen ajratıwda olardıń predikativlik birlikleriniń sanına qaray, jay gápler monopredikativli, qospa gápler polipredikativli birlik dep qaraladı.

Polipredikativli gápler problemasın salıstırmalı tipologiyalıq baǵdarda úyreniw ótken ásirdeń 80-jıllarınıń 1-yarımınan baslap novosibirli tilshi ilimpazlar tárepinen rawajlandırıldı.

Bul izertlewlerdiń anıqlawı boyınsha baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawıshı infinitiv feyillerden bolǵan gáp óz aldına baslawıshlı bolıp kelse, qospa gáptiń ayrıqsha bir tipi dep kórsetiledi. Al kelbetlik feyil, hal feyil hám infinitiv oborotlı konstrukciyalar óz aldına baslawıshına iye bola almay, tiykarǵı bas gáptiń baslawıshına qatnaslı bolıp kelse, monosubyektili polipredikativli gáp dep tanıydı hám olardı qospa gáp te, jay gáp te emes, qospalanǵan gáp dep esaplaydı. Bunda betlik emes feyil toplamlı gáplerdi anıqlawda termin qollanıwda ózgeshelik bolmasa, házirgi túrkiy tillerindegi kópshilik izertlewlerdiń anıqlawlarına sáykes keledi.

Betlik emes feyil toplamlı sintaksislik konstrukciyalardı polipredikativli gáp retinde úyreniw 1980-jıllardan baslap túrkiy tilles respublikalardıń izertlewshileriniń miynetlerinen de orın aldı. [6]

Baǵınıńqılı qospa gáplerdiń quramındaǵı baǵınıńqı gáp penen feyil toplamlı gáplerdiń tábiyatın anıqlawda rus hám túrkiy tillerdiń izertlewshiler tárepinen bahalı pikirler toplandı. Baǵınıńqı gáp hám feyil toplamlarınıń dúzilislik, mánilik jaqtan uqsaslıǵı hám hárqaysısınıń ózine tán ózgesheliklerge iye ekenligi hár bir tildiń faktleri tiykarında biraz anıq pikirler aytıldı. Kelbetlik feyil, hal feyil hám hárezet atı feyilleri feyil toplamın dúzip kelgende, grammatikalıq baslawıshına iye bola almaytuǵınlıǵı, al sol feyillerdiń baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı xızmetinde kelgende, ataw formasındaǵı óz baslawıshına iye bolatuǵınlıǵı kópshilik túrkologlar tárepinen maquullandı. Biraq, soǵan qaramastan, baǵınıńqı gáplerdiń feyil toplamlarına qatnası máselesindegi talashlı pikirler bir sheshimge kelgen joq.

Baǵınıńqı gáp penen betlik emes feyil toplamlarınıń struktura-semantikalıq uqsaslıǵı hám ayırmashılıǵın anıqlawda kópshilik izertlewshiler tárepinen ayılǵan pikirler tiykarında tómendegi juwmaqqa keliw múmkin.

Betlik emes feyiller ózine qatnaslı sózler menen keńeyip, feyil toplamın dúzip kelgende, barlıq jaǵdayda baslawıshsız dúziledi. Olar baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı funkciyasında kelgende, bas gáptiń baslawıshınan basqa ataw formasındaǵı ózine tán grammatikalıq baslawıshına iye boladı.

Ayırım jaǵdaylarda hal feyilli, kelbetlik feyilli hám hárezet atı feyilli toplamlar óz logikalıq baslawıshına iye bolıp kelse de, baǵınıńqı gáp dep qaralmaydı. Sebebi, olardan gáplik intonaciya hám bir náwie tıyanaqlı pikir anlatılmaydı. Olar jay gáptiń quramında

sol tobın buzbastan ózi qatnaslı aǵza menen qospa sóz dizbegin dúzedi hám gáptiń keńeytilgen aǵzası xızmetin atqaradı.

Ádebiyatlar:

1. Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения.-«Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата, 1958, 79-б.; Гаджиева Н.З. Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., «Наука», 1986, 95-б.; Дәуєнов Е. Бағыныңқылы қоспа гәп. -Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 430-бет.
2. Мелиоранский П.М.Краткая грамматика казах-киргизского языка. ч.ЫЫ, синтаксис. СПб, 1897, 33-51-бетлер.
3. Гордлевский В.А.Грамматика турецкого языка. М., 1928, 140-151-бетлер; Боровков А.К. Учебник уйгурского языка. Л., 1935, 135-136-бетлер; Дыренкова Н.Г. Грамматика ойротского языка. М., 1940, 286-бет. Кононов А.Н.Тюркская филология в СССР. 1917-1967. М., 1968, 12-бет. Самойлович А.Н. Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка. Л., 1925, 132-бет. Дмитриев Н.К. Башкорт теленец грамматикасы. Офо, 1950, 265-267 бетлер.
4. Кононов А.Н.Тюркская филология в СССР. 1917-1967. М., 1968, 12-бет. Самойлович А.Н. Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка. Л., 1925, 132-бет. Дмитриев Н.К. Башкорт теленец грамматикасы. Офо, 1950, 265-267 бетлер. Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения. «Вопросы грамматики тюркских языков». Алма-Ата, 1958, 82-б.; Баскаков Н.А. Выступление. «Вопросы грамматики тюркских языков». Алма-Ата, 1958, 236-б.
5. Закиев М.З. Синтаксический строй тюркского языка. Изд-во Казанского университета, 1963, 275-б.; Абдурахманов Ғ.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. II том, синтаксис, Тошкент, 1966, 218-б.; Есенов Х.М. Основные средства связи компонентов сложноподчиненных предложений.-«Советская тюркология», 1972, №4, 17-18-бетлер.
6. Аскарова М.А. К критериям придаточных предложений в современном узбекском языке. «Структура и история тюркских языков». М., 1971, 150-бет. Баскаков Н.А. Выступление. «Вопросы грамматики тюркских языков». Алма-Ата, 1958, 235-бет. Соколов С.А. Типология сложных синтаксических конструкции в турецком языке. «Вопросы тюркской филологии» М., 1966, 131 б. Покровская А. К вопросы личных и неличных формах глагола в тюркских языках.-«Туркология», Л., Изд-во «Наука», 1976, 131-б.
7. Белашапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М., «Просвещение»,1967,30-б. Подчинение в полупредикативных конструкциях. Новосибирск. Изд-во «Наука», 1980; Структурные типы синтетических полупредикативных конструкций в языках разных систем. Новосибирск, «Наука», 1986; Черемисина М.И., Колосова Т.А. Очерк по теории сложного предложения. Новосибирск, «Наука», 1987; Скрибник Е.К. Полупредикативные синтетические предложения в бурятском языке. Новосибирск, «Наука», 1988. Черемисина М.И. Колосова Т.А. Көрсетилген мийнети, 90-бет. Мусаев М.М. Полупредикативные еденицы с каузальными и целовым отношением в тюркских языках огузской группы.-«Советская тюркология», 1987, №6, 77-б.